

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Вадим Золотарьов**
(Харків)

Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз

У статті здійснено соціально-статистичний аналіз керівного складу НКВС УРСР в умовах «великого терору» (1936–1938 рр.). Доводиться, що чекістським кадрам був притаманний неоднорідний соціальний склад, низький освітній рівень, неукраїнське походження, причетність до партійних порушень та кримінальних злочинів.

Ключові слова: ДПУ, НКВС, «єжовщина», «баличани», «леплевці», «успенці», політичні репресії, статистичний аналіз.

Метою даної статті є аналіз керівного складу НКВС УРСР під час керівництва союзним наркоматом М. І. Єжова (з 26 вересня 1936 р. по 25 листопада 1938 р.) у соціально-статистичному аспекті. Певна робота у цьому напрямку вже прово-

* *Золотарьов В.А.* — кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

диться. Ретельний аналіз соціологічного портрета керівного складу керівництва НКВС СРСР у 1934–1941 рр. провели Н. В. Петров і К. В. Скоркін¹, а центрального апарату НКВС СРСР у 1934–1937 рр. — В. Ю. Воронов і А. І. Шишкін². Спробу аналізу кадрової політики та соціологічного портрета керівництва НКВС СРСР у 1936–1938 рр. зробив Л. А. Наумов³. Однак власних даних у роботі він зовсім не використовував, а лише ретельно обробляв дослідження Н. В. Петрова та К. В. Скоркіна.

Автор також неодноразово торкався питань як кадрової політики в ДПУ-НКВС УРСР⁴, так і соціально-статистичного аналізу складу керівних працівників державної безпеки республіки⁵.

¹ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. – Москва: Звенья, 1999. – С. 491–502.

² *Воронов В.Ю., Шишкин А.И.* НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934–1937 гг. – Москва: ООО Издательский дом «Русская разведка», 2005. – С. 27–36.

³ *Наумов Л.А.* Сталин и НКВД. – Москва: Яуза; Эксмо, 2007. – 544 с.

⁴ *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; *Його ж.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Його ж.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – 319 с.

⁵ *Золотарьов В.А.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 326–342; *Золотарьов В.А.* Руководящий состав государственной безопасности Харьковской области в 1919–1941 годах // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1955-е годы). Матер. межд. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.). – Харьков: Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, Вост.-регион. центр гуман.-образов. инициатив, 2004. – С. 112–125; *Золотарьов В.А., Рущенко І.П.* Початок і фінал кар'єри першої хвилі чекістської верхівки України: соціально-статистичний аналіз // Наукові записки Харківського економіко-правового ун-ту. – 2004. – № 1. – С. 158–170.

Особливість застосованого методу полягає в тому, що кар'єра керівних працівників НКВС розглядалася не крізь аналіз біографій окремих персон, а у соціально-статистичному аспекті. Соціологічний підхід, на погляд автора, може виявити певні закономірності та підтвердити валідність відповідних тенденцій засобами соціальної статистики. Для реалізації обраного методу виконано такі процедури:

- 1) сформовано вихідний масив у вигляді біографічних даних співробітників;
- 2) визначено коло формалізованих соціальних показників, які є об'єктом статистичного спостереження;
- 3) зроблено належні підрахунки в абсолютних числах і відсоткових частках, емпіричну інформацію подано у табличній формі для подальшого якісного аналізу.

Пояснимо принцип формування вихідного масиву. До категорії «керівного складу» автор відніс 125 співробітників, які у жовтні 1936 – листопаді 1938 рр. обіймали посади:

- 1) наркома;
- 2) заступника наркома;
- 3) начальників відділів Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР (реорганізоване у серпні 1938 р.):
 - економічного (розформований у грудні 1936 р.),
 - іноземного (розформований у грудні 1936 р.),
 - 1-го (охорони),
 - 2-го (оперативного),
 - 3-го (контррозвідувального),
 - 4-го (секретно-політичного),
 - 5-го (особливого),
 - 6-го (транспортного, розформований у серпні 1937 р.),
 - 8-го (обліково-статистичного, реорганізований у серпні 1938 р.),
 - 11-го (водного, розформований у серпні 1938 р.),
 - 12-го (оперативної техніки, розформований у серпні 1938 р.);
- 4) начальників відділів 1-го управління (держбезпеки) НКВС УРСР (утворене у серпні 1938 р.):
 - 1-го (охорони),

- 2-го (оперативного),
 - 3-го (контррозвідального),
 - 4-го (секретно-політичного),
 - 5-го (іноземного),
 - 6-го (чекістське спостереження за воєнізованими організаціями, міліцією та прикордонними військами),
 - 7-го (чекістське спостереження за оборонною промисловістю),
 - 8-го (чекістське спостереження за всією промисловістю),
 - 9-го (чекістське спостереження за торгівлею, заготівлями та сільським господарством);
- 5) начальників 1-го, 2-го та 3-го спецвідділів НКВС УРСР;
 - 6) начальників відділу кадрів НКВС УРСР;
 - 7) начальників секретаріату НКВС УРСР;
 - 8) особливоуповноваженого НКВС УРСР;
 - 9) начальників управління місць ув'язнення НКВС УРСР;
 - 10) начальників адміністративно-господарського управління НКВС УРСР;
 - 11) начальників управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР;
 - 12) начальників управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР;
 - 13) начальників управління шосейних доріг НКВС УРСР;
 - 14) начальників обласних управлінь НКВС (УНКВС) тощо.

Основною рисою кадрової політики НКВС УРСР доби «єжовщини» була постійна ротація керівних співробітників. За цей час на посаді наркома внутрішніх справ побувало 5 осіб (зазначено фактичний час перебування на посаді):

- комісар державної безпеки (ДБ) 1-го рангу В. А. Балицький — з 10 липня 1934 р. по 17 травня 1937 р.;
- комісар ДБ 3-го рангу В. Т. Іванов — з 17 травня по 15 червня 1937 р.;
- комісар ДБ 2-го рангу І. М. Леплевський — з 15 червня 1937 р. по 27 січня 1938 р.;
- комісар ДБ 3-го рангу О. І. Успенський — з 27 січня по 14 листопада 1938 р.;

– комдив В. В. Осокін — з листопада по 14 грудня 1938 р.

При кожному з них у керівному складі НКВС УРСР відбувалися істотні зміни, але оскільки В. Т. Іванов і В. В. Осокін наказами НКВС СРСР на посаду т.в.о. наркома не призначалися та очолювали наркомат менше місяця, то ми проаналізуємо кадрові зміни, які відбулися лише при В. А. Балицькому, І. М. Леплевському та О. І. Успенському. До кожної з трьох підгруп віднесені співробітники, які висувалися на одну з названих вище посад одним із трьох наркомів. Якщо ж хтось із висуванців одного очільника відомства переводився на іншу керівну посаду наступним наркомом, то він при підрахунках так само вважався представником попередньої групи.

За 1936–1938 рр. в Україні змінилися (включаючи осіб, які виконували обов'язки):

- 11 заступників наркома внутрішніх справ УРСР (комісар ДБ 2-го рангу З. Б. Кацнельсон, комісар ДБ 2-го рангу К. М. Карлсон, комісар ДБ 3-го рангу В. Т. Іванов, директор міліції М. С. Бачинський, старший майор ДБ М. А. Степанов, старший майор ДБ О. І. Радзивилівський, майор ДБ А. М. Хатаневер, майор ДБ Д. Д. Гречухін, капітан ДБ І. А. Шапіро, капітан ДБ О. О. Яралянц, капітан ДБ М. Д. Яхонтов);
- 4 начальника відділу охорони УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (капітан ДБ М. Ю. Аміров-Пієвський, капітан ДБ О. Г. Мірошниченко, лейтенант ДБ О. Р. Долгушев, старший лейтенант ДБ М. П. Дальський-Білоус);
- 5 начальників оперативного відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (майор ДБ П. Г. Шостак-Соколов, капітан ДБ М. Г. Джавахов, капітан ДБ І. Д. Морозов, старший лейтенант ДБ Д. І. Джирін, капітан ДБ М. Д. Яхонтов);
- 12 начальників контррозвідального відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (старший майор ДБ М. К. Александровський, старший майор ДБ Д. М. Соколинський, майор ДБ М. Г. Чердак, комісар ДБ 3-го рангу В. А. Стир-

- не, майор ДБ С. І. Самойлов-Бесидський, капітан ДБ С. М. Деноткін, майор ДБ Л. Й. Рейхман, капітан ДБ В. Л. Писарев-Фукс, капітан ДБ М. Б. Спектор, капітан ДБ А. М. Ратинський-Футер, старший лейтенант ДБ О. Н. Троїцький, лейтенант ДБ О. М. Запутряєв);
- 8 начальників секретно-політичного відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР (майор ДБ П. М. Рахліс, старший майор ДБ О. Й. Абугов, старший лейтенант ДБ М. М. Герзон, старший лейтенант ДБ Д. А. Перцов, майор ДБ А. М. Хатаневер, капітан ДБ С. І. Гольдман, капітан ДБ О. О. Яралянц, старший майор ДБ Л. М. Павличев);
 - 7 начальників особливого відділу УДБ НКВС УРСР (старший майор ДБ М. К. Александровский, майор ДБ І. Ю. Купчик, капітан ДБ А. М. Ратинський, майор ДБ В. М. Блюман, майор ДБ М. О. Листенгурт, капітан ДБ В. Л. Писарев, майор ДБ Д. Д. Гречухін);
 - 2 начальника транспортного відділу УДБ НКВС УРСР (майор ДБ Я. В. Письменний, капітан ДБ С. І. Заславський);
 - 3 начальника обліково-реєстраційного відділу УДБ НКВС УРСР (лейтенант ДБ І. А. Умов, лейтенант ДБ Л. Г. Мунвез, старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко);
 - 4 начальника водного відділу УДБ НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ П. П. Кисельов, старший лейтенант ДБ А. І. Душник, лейтенант ДБ О. І. Лупан, лейтенант ДБ М. Г. Шевченко);
 - 3 начальника відділу оперативної техніки УДБ НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ М. І. Бриль, старший лейтенант ДБ П. П. Кисельов, лейтенант ДБ В. С. Машлятин);
 - 2 начальника 5-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ М. Л. Тимошенко, лейтенант ДБ Є. Ф. Громовенко);
 - 3 начальника 6-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ В. Р. Грабар, лейтенант ДБ М. Г. Шевченко, старший лейтенант ДБ О. Г. Майський);

- 2 начальника 7-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант РСЧА О. М. Злобінський, старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко);
- 1 начальник 8-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (капітан ДБ С. І. Гольдман);
- 1 начальник 9-го відділу 1-го управління НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ В. П. Калюжний);
- 2 начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко, лейтенант ДБ А. Д. Славін);
- 1 начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ В. С. Машлятин);
- 2 начальника 3-го спецвідділу НКВС УРСР (старший лейтенант ДБ М. І. Бриль, лейтенант ДБ А. М. Рижов);
- 8 особливоуповноважених НКВС УРСР (капітан ДБ Н. - Л. Рубінштейн, полковий комісар Л. І. Стрижевський, капітан ДБ В. М. Блюман, молодший лейтенант ДБ Ф. Т. Овчинников, капітан ДБ М. Д. Яхонтов, старший лейтенант ДБ М. Є. Федоров, старший лейтенант ДБ А. Г. Назаренко, лейтенант ДБ О. М. Твердохлебенко);
- 5 начальників секретаріату НКВС УРСР (капітан ДБ О. І. Євгенєв, капітан ДБ Е. О. Інсаров-Поляк, капітан ДБ М. Д. Яхонтов, старший лейтенант ДБ М. І. Бриль, кандидат на спеціальне звання М. Ф. Захаров);
- 6 начальників відділу кадрів НКВС УРСР (полковник Р. А. Чирський, капітан ДБ Я. І. Райхштейн, старший лейтенант ДБ М. С. Северин, старший лейтенант ДБ Г. М. Кобизєв, лейтенант ДБ М. П. Малишев, старший лейтенант ДБ Р. В. Крутов);
- 6 начальників адміністративно-господарського управління НКВС УРСР (майор ДБ С. М. Цикліс, старший лейтенант ДБ О. І. Марусинов-Бернштейн, капітан ДБ О. Г. Шашков, лейтенант ДБ Г. Л. Нікельберг, старший лейтенант ДБ І. Мілаєв, старший лейтенант ДБ П. Ф. Фролов);

- 4 начальника управління місць ув'язнення НКВС УРСР (майор ДБ Я. К. Краукліс, А. І. Вольфсон, капітан ДБ Н. Ш. Новаковський, капітан ДБ М. С. Здуніс);
- 5 начальників управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР (директор міліції М. С. Бачинський, майор ДБ Я. З. Камінський, капітан ДБ Ф. П. Фокін, старший майор ДБ А. І. Клочков, старший лейтенант ДБ І. А. Шарабурин);
- 3 начальника управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР (комдив А. Г. Лепін, комдив М. К. Кручинкин, комдив В. В. Осокін);
- 4 начальника управління шосейних доріг (старший майор ДБ Й. М. Островський, капітан ДБ Б. Б. Каган, старший лейтенант ДБ О. І. Міцул, капітан ДБ Г. Т. Донець);
- 5 начальників УНКВС по Вінницькій області (майор ДБ Д. М. Соколинський, старший майор ДБ М. М. Тимофєєв, капітан ДБ Г. А. Гришин-Клювгант, майор ДБ І. Д. Морозов, майор ДБ І. М. Корабльов);
- 2 начальника УНКВС по Ворошиловградській області (старший лейтенант ДБ О. Д. Баличев, капітан ДБ Г. І. Коркунов);
- 4 начальника УНКВС по Дніпропетровській області (старший майор ДБ С. М. Миронов, старший майор ДБ Д. М. Соколинський, старший майор ДБ Ю. Ф. Кривець, майор ДБ П. А. Коркін);
- 3 начальника УНКВС по Донецькій області (старший майор ДБ В. Т. Іванов, старший майор ДБ Д. М. Соколинський, майор ДБ П. В. Чистов);
- 3 начальника УНКВС по Житомирській області (капітан ДБ Л. Т. Якушев, майор ДБ Г. М. В'яткін, старший лейтенант ДБ І. А. Дараган);
- 3 начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області (капітан ДБ М. Т. Приходько, майор ДБ І. А. Жабрєв, молодший лейтенант ДБ О. Я. Єкимов);

- 5 начальників УНКВС по Київській області (старший майор ДБ М. Д. Шаров, майор ДБ І. Я. Бабич, комбриг М. М. Федоров, капітан ДБ І. А. Шапіро, капітан ДБ Р. А. Долгушев);
- 2 начальника УНКВС по Миколаївській області (капітан ДБ І. Б. Фішер, капітан ДБ П. В. Карамішев);
- 5 начальників УНКВС по Одеській області (старший майор ДБ О. Б. Розанов, капітан ДБ Г. А. Гришин-Клювгант, комбриг М. М. Федоров, капітан ДБ П. П. Кисельов, молодший лейтенант ДБ С. І. Гапонов);
- 2 начальника УНКВС по Полтавській області (капітан міліції А. О. Петерс, майор ДБ О. О. Волков);
- 7 начальників УНКВС по Харківській області (комісар ДБ 2-го рангу К. М. Карлсон, комісар ДБ 3-го рангу С. С. Мазо, полковник І. Б. Шумський, майор ДБ Л. Й. Рейхман, капітан ДБ Г. Г. Телешев, старший лейтенант ДБ Д. А. Перцов, капітан ДБ Г. М. Кобизев);
- 7 начальників УНКВС по Чернігівській області (старший майор ДБ М. М. Тимофеев, старший майор ДБ Ю. Ф. Кривець, майор ДБ П. Г. Шостак-Соколов, капітан ДБ С. І. Самовський, майор ДБ М. Б. Корнєв, майор ДБ А. І. Єгоров, Я. Н. Синицин).

Слід відзначити, що велика група осіб офіційно наказами НКВС СРСР і НКВС УРСР на керівні посади не призначалися, але оскільки вони практично керували відділами та управліннями, автор зарахував їх до категорії керівного складу (у посиланнях подається джерело біографічних відомостей).

До першої підгрупи керівників, умовно названою «баличанами», віднесено 33 чекіста, висунутих на керівні посади наркомом Балицьким: сам Балицький⁶, Іванов⁷, Абугов⁸,

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 11, спр. 2881, арк. 1–4; Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-845, оп. 2, спр. 583, арк. 161.

⁷ ДАХО, ф. Р-845, оп. 4, спр. 210.

Александровський⁹, Аміров¹⁰, Бачинський¹¹, Джавахов¹², Євгенєв¹³, Каган¹⁴, Карін-Даниленко¹⁵, Карлсон¹⁶, Кацнельсон¹⁷, Краукліс¹⁸, Кривець¹⁹, Купчик²⁰, Лепін²¹, Мазо²², Миронов²³, Морозов²⁴, Островський²⁵, Письменний²⁶, Райхштейн²⁷, Рахліс²⁸, Розанов²⁹, Рубінштейн³⁰, Стрижевський³¹,

⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (*дали* – РГАСПИ,) регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0336060.

⁹ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 20, арк. 1–5.

¹⁰ ГДА СБ України, Київ, спр. 2551.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*дали* – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 225, арк. 227.

¹² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 410, арк. 1–5; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0751769; Центральный архив пограничной службы Российской Федерации, ф. 41, оп. 269, д. 1363.

¹³ ГДА СБ України, Київ, спр. 3167.

¹⁴ ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 354, арк. 306.

¹⁵ Там само, ф. 15, оп. 2, спр. 27, арк. 17.

¹⁶ Архив управления Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Омской области, д. 193674, л. 1–56.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 343, арк. 27.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1226, арк. 1–4; ф. 288, оп. 7, спр. 810, арк. 1–7.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 818, арк. 1–7; РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 1650031.

²⁰ ГДА СБУ, Київ, спр. 2251.

²¹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 500–501.

²² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 924, арк. 1–13.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 325; Архив внешней политики Российской Федерации, ф. 0516, оп. 55, д. 445.

²⁴ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 519–520.

²⁵ Там само. – С. 527–528.

²⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 2328.

²⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 100, спр. 12173.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1368, арк. 1–7.

²⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1690839; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2105, арк. 1–4.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1434, арк. 3; ГДА СБУ, Київ, спр. 1306; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1050018.

³¹ ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 364, арк. 7.

Соколинський³², Тимофеев³³, Цикліс³⁴, Чердак³⁵, Чирський³⁶, Шаров³⁷, Шостак-Соколов³⁸.

До другої підгрупи («леплевці») зараховано 32 особи, що були висунуті на посади І. М. Леплевським: сам Леплевський³⁹, Бабич⁴⁰, Блюман⁴¹, Бриль⁴², Вольфсон⁴³, Герзон⁴⁴, Гришин-Клювгант⁴⁵, Джирін⁴⁶, Заславський⁴⁷, Інсаров⁴⁸, Камінський⁴⁹, Кисельов⁵⁰, Корнев⁵¹, Марусинов⁵², Мірошніченко⁵³,

³² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 1, спр. 1570, арк. 1–7; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1660394.

³³ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1661, арк. 1–4; ф. 1, оп. 11, спр. 2475, арк. 1–4; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 343, арк. 29.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1820, арк. 1–7.

³⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена КПСС № 04840478.

³⁶ ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 364, арк. 8; ГДА СБУ, Київ, спр. 44414-ФП.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 385, арк. 122; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0147146.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2774, арк. 1–4; ф. 288, оп. 7, спр. 1910, арк. 1–7; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650017.

³⁹ ГДА СБ України, Київ, спр. 1309.

⁴⁰ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 434–435.

⁴¹ ГДА СБ України, Київ, спр. 2590.

⁴² ДАХО, ф. 99, оп. 3, спр. 364, арк. 246.

⁴³ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 280.

⁴⁴ ГДА СБ України, Київ, спр. 15282.

⁴⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650011.

⁴⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 1309.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 567, арк. 1–9.

⁴⁸ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 393.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 33032-фп, т. 19, арк. 260–266; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1672238; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 958, арк. 1–4; ф. 288, оп. 7, спр. 666, арк. 1–11.

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 102.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 762, арк. 1–5.

⁵² РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0716762.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1027, арк. 1–5.

Мунвез⁵⁴, Новаковський⁵⁵, Овчинников⁵⁶, Петерс⁵⁷, Приходько⁵⁸, Рейхман⁵⁹, Самовський⁶⁰, Самойлов⁶¹, Северин⁶², Степанов⁶³, Стирне⁶⁴, М. М. Федоров⁶⁵, Фішер⁶⁶, Фокін⁶⁷, Хатанев⁶⁸, Шумський⁶⁹, Якушев⁷⁰.

До третьої групи («успенці») віднесено 60 осіб, які обійняли посади при наркомі О. І. Успенському: сам Успенський⁷¹, Баличев⁷², Волков⁷³, В'яткін⁷⁴, Гольдман, Грабар⁷⁵, Гречухін⁷⁶, Громовенко⁷⁷, Дальський⁷⁸, Деноткін⁷⁹, Долгу-

⁵⁴ ГДА СБ України, Київ, службова картка Мунвеза Л.Г.

⁵⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650029.

⁵⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 47838-фп, арк. 458–459.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 570, арк. 1–4.

⁵⁸ Там само, спр. 1323, арк. 1–18.

⁵⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0731850.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1470, арк. 1–14.

⁶¹ ГДА СБ України, Київ, спр. 3123.

⁶² ЦДАГО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1492, арк. 1–4; ГДА СБУ, Київ, спр. 2553.

⁶³ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 553–554.

⁶⁴ ГДА СБ України, Київ, спр. 2234.

⁶⁵ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0630242.

⁶⁶ ГДА СБ України, Одеса, спр. 689 о.с.

⁶⁷ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 343.

⁶⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 567.

⁶⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 14876087.

⁷⁰ Там само, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1675598.

⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 561, арк. 98.

⁷² Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 272.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 558, арк. 109.

⁷⁴ Там само, арк. 124.

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 64, спр. 3061.

⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 558, арк. 160.

⁷⁷ ГДА СБ України, Київ, ф. 64, спр. 21544.

⁷⁸ Там само, спр. 2734.

⁷⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – С. 172.

шев⁸⁰, Донець⁸¹, Душник⁸², Єгоров⁸³, Запутряєв⁸⁴, Захаров, Здуніс⁸⁵, Злобінський⁸⁶, Жабрєв⁸⁷, Калюжний⁸⁸, Карамішев⁸⁹, Клочков⁹⁰, Кобизєв⁹¹, Корабльов⁹², Коркін⁹³, Коркунов⁹⁴, Крутов⁹⁵, Кручинкін⁹⁶, Листенгурт⁹⁷, Лупан, Майський⁹⁸, Малишев, Машлятин⁹⁹, Мілаєв, Мицул¹⁰⁰, Назаренко¹⁰¹, Нікельберг¹⁰², Осокін¹⁰³, Павличев¹⁰⁴, Перцов¹⁰⁵, Писарєв¹⁰⁶,

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 558, арк. 197; ГДА СБУ, Київ, спр. 2999.

⁸¹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена КПСС № 5221516; ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 457, арк. 1–7.

⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 125–127; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1815860.

⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 8.

⁸⁴ *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський... – С. 295.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само. – С. 296.

⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 27.

⁸⁸ Там само, арк. 81; оп. 6, спр. 532, арк. 52–53; ГДА СБ України, Київ, спр. 3080.

⁸⁹ ГДА СБ України, Миколаїв, спр. 4445; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 90.

⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 112.

⁹¹ Там само, арк. 117; ГДА СБУ, Харків, спр. 8201; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1256370.

⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 150.

⁹³ Там само, арк. 152.

⁹⁴ ГДА СБ України, Київ, спр. 47838-фп, арк. 423–428; ГДА СБУ, Луганськ, спр. 6737-р, арк. 13.

⁹⁵ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 252–253.

⁹⁶ Там же. – С. 253–254.

⁹⁷ *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* Вказ. праця. – С. 504.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 64, особова справа № 3126.

⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 46–47; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1653687.

¹⁰⁰ *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський... – С. 317–318.

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 64, спр. № 2744.

¹⁰² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1737, арк. 1–5.

¹⁰³ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 326–327.

¹⁰⁴ *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський... – С. 322–323.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, Харків, спр. 9919; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2323823.

Радзивиловський¹⁰⁷, Ратинський¹⁰⁸, Рижов¹⁰⁹, Синицин¹¹⁰, Славін¹¹¹, Спектор¹¹², Твердохлебенко¹¹³, Телешев¹¹⁴, Тимошенко¹¹⁵, Троїцький¹¹⁶, М. Є. Федоров¹¹⁷, Фролов, Чистов¹¹⁸, Шапіро¹¹⁹, Шарабуурин¹²⁰, Шашков¹²¹, Шевченко¹²², Ярялянци¹²³, Яхонтов¹²⁴.

Коло соціальних показників автор був змушений обмежити тими формальними даними, які зберігаються у джерелах інформації: особових справах, партійних документах, службових формулярах і т. п. До них належать вік, місце народження, соціальне походження і стан (цивільна професія), освіта, партійність. На жаль, не за всіма показниками є вичерпні

¹⁰⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 3203.

¹⁰⁷ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 534–535.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, Київ, спр. 3123, арк. 23–27.

¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 43–45; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0385935.

¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 549, арк. 81–82; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0746748.

¹¹¹ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... – С. 334.

¹¹² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 552–553.

¹¹³ Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – Москва: Материк, 2005. – С. 399.

¹¹⁴ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 555–556.

¹¹⁵ ГДА СБ України, Київ, спр. 3898.

¹¹⁶ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 559–560.

¹¹⁷ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... – С. 342.

¹¹⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. Вказ. праця. – С. 570–572.

¹¹⁹ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 05173674.

¹²⁰ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 69, арк. 215.

¹²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 635, арк. 124–125; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2320736.

¹²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 525, арк. 50–51; РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1756688.

¹²³ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... – С. 353.

¹²⁴ РГАСПИ, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1815755.

дані, в окремих випадках до 20 % біографічних відомостей мають «білі плями», але це не впливає на точність статистичного методу.

У таблиці 1 наведено вікові дані співробітників НКВС УРСР.

Таблиця 1

Вік	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
27–30	—	—	5 (8,33 %)	5 (4 %)
31–35	2 (6,06 %)	9 (28,24 %)	28 (43,33 %)	39 (31,2 %)
36–40	15 (45,46 %)	13 (40,39 %)	21 (33,33 %)	49 (39,2 %)
41–45	12 (36,36 %)	9 (28,24 %)	3 (5 %)	24 (19,2 %)
46–49	4 (12,12 %)	1 (3,13 %)	1 (1,67 %)	6 (4,8 %)
Немає відомостей	—	—	2 (3,07 %)	2 (1,6 %)

Середній вік «баличан» становив 40,54 роки, «леплевців» — 42,5 роки, «успенців» — 34,87. Як Балицький, так і Леплевський працювали приблизно з однаковим контингентом співробітників, які вже мали великий життєвий досвід і стаж. Незважаючи на більш високий середній вік своїх висуванців, Леплевський призначав на відповідальні посади молодих, але достатньо досвідчених чекістів. Так, провідним секретно-політичним відділом керував 31-річний Герзон, обласними УНКВС — 34-річні Гришин-Клювгант та Якушев. За Успенського відбулося різке омолодження керівного складу, пов'язане, у першу чергу, з тотальною чисткою керівного складу. Наймолодший висуванець Успенського — 27-річний Громовенко — керував іноземним відділом 1-го управління НКВС УРСР, 29-річні Павличев і Грабар очолювали секретно-політичний і «воєнізований» відділ цього ж управління. Молоді співробітники не завжди мали авторитет серед підлеглих. Так, про Є. Ф. Громовенка говорили, що «крім того, як підпи-

сувати папірці, він нічого не вмів»¹²⁵. Утім, керівництво цілком влаштувала його робота.

Уважний погляд на вік чекістів відкрив певну особливість, пов'язану з порядком проходження служби і посадовим зростанням. Найвищим чекістським чинам до завершення кар'єри та виходу на заслужений відпочинок потрібно було ще 10–20 років. Тобто, у НКВС на керівних посадах не було службовців пенсійного та передпенсійного віку. А як же кар'єрний ріст для молодших чинів? Ось тут і була суперечність, яку добре розумів та вмів використовувати Сталін.

У таблиці 2 зазначено місце народження чекістів за сучасним адміністративно-територіальним розподілом.

Таблиця 2

Країна	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Україна	22 (66,67 %)	19 (59,36 %)	21 (35, %)	62 (49,6 %)
Росія	4 (12,12 %)	5 (15,63 %)	33 (55 %)	42 (33,6 %)
Латвія	3 (9,09 %)	—	—	3 (2,4 %)
Білорусь	3 (9,09 %)	4 (12,5 %)	1 (1,67 %)	8 (6,4 %)
Грузія	—	—	1 (1,67 %)	1 (0,8 %)
Польща	—	1 (3,13 %)	—	1 (0,8 %)
Немає відомостей	1 (3,03 %)	3 (9,38 %)	4 (6,66 %)	8 (6,4 %)

Як видно з таблиці 2, Балицький та Леплевський робили ставку в основному на вихідців з України, добре відомих їм за спільною роботою. Більша половина висуванців Успенського була родом із Росії.

¹²⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 37, арк. 29.

У таблиці 3 наведене соціальне походження, а в таблиці 4 — цивільні фах та рід діяльності керівників НКВС УРСР.

Таблиця 3

Батьки	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Робітники	6 (18,18 %)	5 (15,63 %)	11 (18,33 %)	22 (17,6 %)
Ремісники	4 (12,12 %)	11 (34,36 %)	7 (11,67 %)	22 (17,6 %)
Селяни	3 (9,09 %)	4 (12,5 %)	12 (20 %)	17 (13,6 %)
Службовці	9 (27,27 %)	6 (18,75 %)	9 (15 %)	24 (19,2 %)
Міщани	2 (6,06 %)	2 (6,25 %)	1 (1,67 %)	5 (4 %)
Торговці	8 (23,25 %)	1 (3,13 %)	1 (1,67 %)	10 (8 %)
Не встановлено	1 (3,03 %)	3 (9,38 %)	19 (31,66 %)	23 (18,4 %)

Таблиця 4

Цивільні фах, рід діяльності	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Спеціалісти, студенти, гімназисти	7 (21,22 %)	3 (9,39 %)	5 (8,33 %)	15 (12 %)
Службовці	13 (39,39 %)	12 (37,5 %)	23 (38,35 %)	48 (38,4 %)
Ремісники	—	1 (3,13 %)	3 (5 %)	4 (3,2 %)
Селяни	—	—	—	—
Робітники	10 (30,3 %)	11 (34,35 %)	16 (26,66 %)	37 (29,6 %)
Особи без спеціальності	1 (3,03 %)	1 (3,13 %)	—	2 (1,6 %)
Немає даних	2 (6,06 %)	4 (12,5 %)	13 (21,66 %)	19 (7,2 %)

Апріорі можна було б висунути гіпотезу, що органи комуністичної держбезпеки формувалися суто за класовим

принципом, оскільки їм відводилася роль «меча й щита диктатури пролетаріату». Отже, мали б домінувати вихідці з пролетарських родин. Не викликає сумнівів, що у своїх анкетах чекісти поліпшували особисті соціальні показники у бік пролетаризації, але структура їх лав залишалася доволі дрібнобуржуазною. Привертає увагу й те, що серед чекістів практично не було хліборобів, що становило різкий контраст із соціальною структурою України.

У таблиці 5 наведено дані щодо національного складу.

Таблиця 5

Групи	Українці	Росіяни	Євреї	Лагиші	Білоруси	Вірмени	Молдовани	Невідомо
«Баличани»	4 (12,12 %)	4 (12,12 %)	21 (63,64 %)	3 (9,09 %)	1 (3,03 %)	—	—	—
«Леплевці»	3 (9,39 %)	6 (15,59 %)	21 (65,59 %)	1 (3,13 %)	2 (6,30 %)	—	—	—
«Успенці»	10 (16,66 %)	32 (53,33 %)	12 (20 %)	—	—	1 (1,17 %)	1 (1,17 %)	4 (6,66 %)
Разом	17 (13,6 %)	42 (33,6 %)	54 (43,2 %)	4 (3,2 %)	2 (1,6 %)	1 (0,8 %)	1 (0,8 %)	4 (3,2 %)

Нагадаємо, що у 1926 р. в УСРР проживало 75,4 % українців, 8,1 % росіян, 6,5 % євреїв, 5,0 % поляків, 1,5 % німців, 1,1 % молдован і румунів, 0,5 % болгар, 0,5 % татар і тюрків, 0,3 % угорців, 0,3 % греків, 0,2 % білорусів, 0,07 % вірмен, 0,5 % людей інших національностей¹²⁶. Низькій рівень українців серед керівного складу НКВС УСРР, на нашу думку, можна пояснити лише прихованою антиукраїнською політикою тодішнього радянського керівництва. Хоча українців у НКВС УСРР служило чимало, займали вони, в основному, низові посади.

У таблиці 6 наведено освітній рівень чекістів.

Таблиця 6

Освіта	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
Вища	2 (6,06 %)	2 (6,66 %)	3 (5 %)	7 (5,6 %)
Незакінчена вища	2 (6,06 %)	—	5 (8,33 %)	7 (5,6 %)
Середня	12 (36,36 %)	4 (12,5 %)	8 (13,33 %)	24 (19,2 %)
Незакінчена середня	—	4 (12,5%)	2 (3,33%)	7 (5,6 %)
Початкова	16 (48,49%)	19 (58,35%)	26 (43,35%)	61 (48,8 %)
Самоучки	1 (3,03 %)	1 (3,33 %)	—	2 (1,6 %)
Не встановлено	—	2 (6,66 %)	16 (26,66 %)	18 (14,4 %)

Як бачимо, керівництво НКВС, як і загалом партійна та радянська номенклатура, не відзначалися високим освітнім рівнем. Цікаво, що обидва самоуки, тобто особи, які ніколи й ніде не навчалися, піднялися на найвищі щаблі кар'єри.

¹²⁶ Енциклопедія українознавства, т. 5, с. 1733.

Це — нарком І. М. Леплевський та М. К. Александровський, який у 1937 р. півроку працював заступником начальника розвідувального управління РСЧА. Фахових юристів із вищою освітою було троє — З. Б. Кацнельсон, Я. В. Письменний та А. М. Хатаневер, незакінчену вищу юридичну освіту мав В. А. Балицький. Утім, знання законів не заважало систематично їх порушувати.

У таблиці 7 показано роботу до служби в органах ВЧК–ДПУ–НКВС.

Таблиця 7

	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
З армії та флоту	16 (48,39 %)	16 (50 %)	20 33,33 %)	52 (41,6 %)
Із силових структур (трибунали, суди, міліція)	5 (15,15 %)	4 (12,5 %)	6 (10 %)	15 (12 %)
З партійної або радянської роботи	4 (12,12 %)	3 (9,375 %)	7 (11,67 %)	14 (11,2 %)
Із цивільних структур	6 (18,28 %)	6 (18,75 %)	10 (16,67 %)	22 (17,6 %)
Після навчання	—	—	2 (3,33 %)	2 (1,6 %)
Не з'ясовано	2 (6,06 %)	3 (9,375 %)	15 (25 %)	20 (16 %)

Цікаво, що А. С. Макаренко, який у 1935–1936 рр. працював помічником начальника відділу трудових колоній НКВС УСРР, свого часу перейнявся ідеєю написати книжку про чекістів як консультант самого наркома внутрішніх справ. У записнику уславлений педагог відзначив, що В. А. Балицький «вирізняє кілька типів походження (чекістів — В. З.):

«гімназисти», «містечкові», «військові». Останні з трудом розуміють характер дисципліни «ч» (чекістів — В. З.)¹²⁷.

У таблиці 8 наведено дані щодо чекістського стажу.

Таблиця 8

Рік вступу на службу	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
1918	5 (15,15 %)	4 (12,5 %)	2 (3,33 %)	11 (8,8 %)
1919	8 (24,25 %)	4 (12,5 %)	2 (3,33 %)	12 (9,6 %)
1920	7 (21,21 %)	5 (15,63 %)	11 (18,33 %)	33 (26,4 %)
1921	10 (30,3 %)	11 (34,39 %)	11 (18,33 %)	32 (25,6 %)
1922–1925	1 (3,03 %)	2 (6,25 %)	9 (15 %)	12 (9,6 %)
1925–1930	1 (3,03 %)	3 (9,36 %)	10 (16,68 %)	14 (11,2 %)
1931–1936	—	1 (3,12 %)	6 (10 %)	7 (5,6 %)
1937–1938	—	—	2 (3,33 %)	2 (1,6 %)
Немає даних	1 (3,03 %)	2 (6,25 %)	7 (11,67 %)	10 (8 %)

Важливо підкреслити, що 44,8% осіб вступили до ЧК під час громадянської війни. Ще 25,6% розпочали кар'єру у 1921 р., коли Україна ще палала у вогні повстань. Відтак щонайменше 70,4% мали досвід військових і каральних акцій.

Стосовно ж стрімкого злету осіб призову 1936–1938 рр., то були вони з «ежовської партійної мобілізації», головною метою якої визначалося латання кадрових дірок. Професійний партійний працівник Г. М. Кобизев (чекістський стаж

¹²⁷ Абаринів А., Хиллиг Г. Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935–1937 гг.). – Марбург, 2000. – С. 184.

із 1937 р.) очолював відділ кадрів НКВС УРСР і УНКВС по Харківській області. Г. М. Кретов, який прибув із ЦК КП(б)У 1 квітня 1938 р., відразу був призначений помічником відділу кадрів НКВС УРСР¹²⁸. Начальник політвідділу Волочиської МТС М. П. Захаров був мобілізований до НКВС навесні 1938 р. і за три місяці зробив кар'єру від референта до начальника секретаріату НКВС УРСР. Лише за три дні, з 29 березня по 1 квітня 1938 р., у НКВС УРСР було зараховано рівно 100 осіб, «прибулих з ЦК КП(б)У». Більшість з них була призначена помічниками начальників відділків відділів УДБ, а 6 осіб навіть очолили відділки.

У таблиці 9 зазначено вік вступу на службу.

Таблиця 9

Вікові групи	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
16-20	2 (6,06 %)	13 (40,64 %)	17 (28,34 %)	32 (25,6 %)
21-25	19 (57,58 %)	10 (31,25 %)	20 (33,33 %)	39 (31,2 %)
26-30	11 (33,33 %)	5 (15,63 %)	8 (13,33 %)	24 (19,2 %)
30-35	—	1 (3,12 %)	1 (1,67 %)	2 (1,6 %)
36-40	—	1 (3,12 %)	—	1 (0,8 %)
Немає даних	1 (3,03 %)	2 (6,24 %)	14 (23,33 %)	17 (13,6 %)

66,8 % керівників вступили на службу в молодому (до 25 років), а 25,6 % розпочали кар'єру взагалі в юнацькому (до 20 років) віці. Отже їх становлення як особистості відбувалося в атмосфері постійної боротьби із «замаскованими ворогами», що не могло не відбитися на психології.

Для приблизної класифікації досвіду та оперативних заслуг керівних співробітників НКВС УРСР було проаналізова-

¹²⁸ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 113 від 01.04.1938 р.

но їх військові звання в момент призначення на посаду (табл. 10). При цьому не враховувалися особи, які мали загальновійськові або міліцейські звання. Виняток становив лише старший майор міліції І. Ю. Купчик, який, пересівши з крісла заступника начальника УРСМ НКВС УРСР у крісло начальника особливого відділу УДБ НКВС УРСР, майже відразу отримав звання майора держбезпеки.

Таблиця 10

Спецзвання	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»
Комісар ДБ 1-го рангу	1	—	—
Комісар ДБ 2-го рангу	2	1	—
Комісар ДБ 3-го рангу	1	1	1
Старший майор ДБ	8	1	1
Майор ДБ	6	4	4
Капітан ДБ	10	12	17
Старший лейтенант ДБ	—	10	19
Лейтенант ДБ	—	—	9
Молодший лейтенант ДБ	—	—	2

Відразу кидається у вічі, що якщо всі висуванці В. А. Балицького були в ранзі не нижче капітана ДБ (відповідало загальноармійському званню полковника до 1939 р.), то І. М. Леплевський почав призначати на керівні посади старших лейтенантів ДБ (Мірошніченко, Джирін, Герзон, Кисельов, Фішер), а Петерс був капітаном міліції. Успенський же взагалі призначав на посади не тільки молодших лейтенантів ДБ (Долгушев, Машлятин) та загальноармійського старшого лейтенанта (Злобінський), але й осіб без спеціального звання (Захаров). Якщо ж ми надамо кожному званню

відповідний бал (комісар ДБ 1-го рангу — 9 балів, а молодший лейтенант ДБ — 1 бал), підсумуємо за кожною групою та поділимо на кількість учасників групи, яким було надане спеціальне звання, то отримаємо «середній бал»: «баличани» — 5,36, «леплевці» — 3,41, «успенці» — 3,35.

У таблиці 11 наведено дані щодо партійного стажу співробітників.

Таблиця 11

Час вступу в партію	«Баличани»	«Леплевці»	«Успенці»	Разом
1905–1916	5 (15,15 %)	—	—	5 (4 %)
1917	6 (18,28 %)	1 (3,33 %)	1 (1,67 %)	8 (6,4 %)
1918–1920	14 (42,33 %)	18 (58,77 %)	19 (31,66 %)	51 (40,8 %)
1921–1924	1 (3,03 %)	1 (3,33 %)	5 (8,33 %)	7 (5,6 %)
1925–1928	5 (15,15 %)	5 (15,62 %)	13 (21,67 %)	23 (18,4 %)
1929–1932	2 (6,06 %)	5 (15,62 %)	12 (20 %)	19 (15,2 %)
Кандидат	—	1 (3,33 %)	—	1 (0,8 %)
Немає даних	—	1 (3,33 %)	10 (16,66 %)	11 (8,8 %)

Більшість чекістів (51,2 %) вступили в партію до 1921 р. і мали певний авторитет не лише серед чекістського, але і серед партійно-радянського апарату.

В. А. Балицький, за словами начальника фінансового відділу НКВС Л. Г. Словинського, спирався

«на певну групу осіб, особисто йому відомих і здатних беззаперечно виконувати будь-які його вказівки та розпорядження».

Балицький оберігав їх, просував на відповідальні керівні посади в ДПУ–НКВС. Для збереження цих людей Балиць-

кий використовував власний партійний вплив, усіляко захищаючи їх проступки»¹²⁹. За свідченням начальника української міліції М. С. Бачинського,

«щодо НКВС Союзу у Балицького завжди були “ми та вони”. Це не змінилося і після приходу в НКВС Єжова»¹³⁰.

Упродовж всієї роботи в Україні Балицький проводив цілком незалежну кадрову політику і майже завжди працював лише з тими людьми, яких добре знав і яким довіряв. Співробітники, що потрапляли в немилість до всесильного наркома, під будь-яким приводом відкомандировувалися з України. Недаремно ж на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) М. І. Єжов назвав В. А. Балицького «феодальним князьком», що «живе, як забажає»¹³¹.

І. М. Леплевський, який працював в Україні у 1920–1931 рр. і у 1933 р., також мав великі зв'язки серед українських чекістів, але такою свободою у кадрових питаннях, як його «заклятий ворог» В. А. Балицький, не користувався. Як кадрову підтримку він отримав цілу групу маловідомих йому чекістів, які в Україні ніколи не працювали (М. А. Степанов, В. А. Стирне, А. М. Хатанев, Ф. П. Фокін, М. М. Федоров). Водночас далеко не всі кадрові пропозиції Леплевського знайшли підтримку в Москві. Так, наприклад, не був затверджений начальником особливого відділу НКВС УРСР А. М. Ратинський, а на його місце у терміновому порядку був призначений В. М. Блюман, який ніколи в особливих відділах не працював¹³². Після арешту В. А. Стирне контрозвідкою майже чотири місяці керував С. І. Самойлов, який офіційно так і залишався заступником начальника відділу. І. Д. Морозов і Л. Й. Рейхман майже дев'ять місяців очолювали УНКВС Вінницької та Харківської областей, вважаючись заступниками начальника УНКВС.

¹²⁹ ГДА СБ України, Київ, спр. 43787-фп, арк. 41–42.

¹³⁰ Там само, спр. 50045-фп, т. 1, арк. 32.

¹³¹ Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 20.

¹³² ГДА СБ України, Київ, спр. 67032-фп, арк. 245.

На відміну від попередників, О. І. Успенський користувався цілковитою довірою М. І. Єжова. Упродовж тижня двома наказами НКВС СРСР від 26 лютого¹³³ та 3 березня¹³⁴ 1938 р. в Україні змінили всіх 11 начальників обласних УНКВС. Територіальні органи держбезпеки республіки очолили співробітники, які не мали жодного досвіду роботи в УРСР. М. М. Федоров, щоправда, працював тут із червня 1937 р., а О. О. Волков — із жовтня 1936 р., але назвати їх кадровими українськими чекістами не можна. Крім того, у лютому–березні 1938 р. з НКВС УРСР було відкомандировано 188 співробітників, переважна більшість з яких втратила «політичну довіру» та була направлена на роботу в ГУТАБ¹³⁵.

Про тотальну чистку керівних кадрів НКВС УРСР свідчить і колишній заступник начальника УНКВС по Чернігівській області капітан ДБ А. Й. Геплер. У своїй скарзі він писав, що після арешту у березні 1938 р. московські чекісти його били, примовляючи:

«Скінчилася ваша українська лавочка, всіх єврейчиків та українців розженемо»¹³⁶.

Цікаво простежити подальші долі згаданих тут осіб. Із 33-х «баличан» було розстріляно 27 (подається посада перед арештом): начальник УНКВС по Далекосхідному краю Балицький, пенсіонер Абугов, заступник начальника розвідувального управління РСЧА Александровський, пенсіонер Аміров, заступник наркома внутрішніх справ УРСР Бачинський, начальник Запорізького міськвідділу НКВС Джавахов, начальник секретаріату УНКВС по Далекосхідному краю Євгенєв, заступник наркома внутрішніх справ УРСР Іванов, начальник Томськ-Асинського табору НКВС Карлсон, заступник начальника ГУТАБ НКВС СРСР Кацнельсон,

¹³³ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 485 від 26.02.1938 р.

¹³⁴ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 501 від 03.03.1938 р.

¹³⁵ Накази НКВС СРСР по особовому складу за 1938 р.: № 612 від 17.03; № 614 від 17.03; № 770 від 31.03; № 771 от 31.03; № 774 від 31.03; № 789 від 04.04; № 794 від 04.04.

¹³⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 38153, т. 4, арк. 91.

начальник Кулойського табору НКВС Краукліс, начальник УНКВС по Орджонікідзевському краю Кривець, начальник особливого відділу НКВС УРСР Купчик, пенсіонер Лепін, завідувач 2-м східним відділом наркомату іноземних справ Миронов, помічник начальника слідчої частини НКВС СРСР Морозов, начальник АГУ НКВС УРСР Островський, начальник транспортного відділу НКВС УРСР Письменний, начальник контррозвідувального відділу НКВС Узбекикої РСР Рахліс, начальник УНКВС по Воронежській області Розанов, співробітник резерву НКВС УРСР Рубінштейн, начальник центрального управління нафтоналивного флоту Соколинський, заступник начальника секретаріату НКВС УРСР Стрижевський, начальник адмінвідділу Івдельського табору НКВС Цикліс, начальник УНКВС Чернігівської області Шостак-Соколов. Начальник УНКВС по Харківській області Мазо застрелився. Начальник відділу пожежної охорони НКВС УРСР Карін-Даниленко та помічник начальника управління шосейних доріг НКВС УРСР Каган були заарештовані, але у 1939 р. звільнені. Тимофєєв та Чердак уникли репресій, а долю Райхштена з'ясувати не вдалося.

Із 32 «леплевців» було розстріляно 19 осіб (59,38 %): начальник 3-го (транспортного) управління НКВС СРСР Леплевський, заступник наркома внутрішніх справ УРСР Степанов, начальник відділу кадрів НКВС УРСР Северин, начальник контррозвідувального відділу НКВС УРСР Стирне, начальник УНКВС по Вінницькій області Гришин-Клювгант, начальник УНКВС по Одеській області Кисельов, начальник управління місць ув'язнення НКВС УРСР Новаковський, заступник начальника управління місць ув'язнення НКВС УРСР Вольфсон, начальник особливого відділу НКВС СРСР М. М. Федоров, начальник відділу головного економічного управління НКВС СРСР Рейхман, начальник відділку секретно-політичного відділу НКВС СРСР Герзон, заступник начальника УНКВС по Ленінградській області Хатаневер, помічник наркома внутрішніх справ Білоруської РСР Корнев, начальник відділу фельдзв'язку НКВС УРСР Мунвез, начальник

відділку оперативного відділу НКВС СРСР Джирин, заступник начальника дорожньо-транспортного відділу НКВС Ленінської залізниці Інсаров, співробітники резерву НКВС СРСР Блюман і Самойлов, начальник Гутаро-Тугульської експедиції НКВС Марусинов. 2 чекіста (Камінський та Овчинников) були засуджені до різних термінів та відбували покарання у таборах. Були заарештовані, засуджені до позбавлення волі, відбували покарання, але достроково звільнені 4 особи: начальник Онезького табору НКВС Мірошниченко, нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Якушев, начальник пароплавання «Рейдертанкер» Приходько, начальник міліції УНКВС по Ростовській області Фокін. Був заарештований, але звільнений начальник УНКВС по Полтавській області Петерс. Репресій не зазнали 4 особи (Бабиц, Самовський, Шумський, Фішер). Долю Заславського та Бриля з'ясувати не вдалося.

Із 60 «успенців» було розстріляно 22 особи (36,66 %): нарком внутрішніх справ УРСР Успенський, співробітник резерву НКВС СРСР Волков, начальник УНКВС по Житомирській області В'яткін, співробітник ГУТАБ НКВС СРСР Гольдман, заступник начальника особливого відділу Київського військового округу Грабар, начальник УНКВС по Ростовській області Гречухін, начальник відділу охорони НКВС УРСР Дальський, помічник начальника контррозвідального відділу НКВС СРСР Деноткін, начальник УНКВС по Чернігівській області Єгоров, начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області Жабров, співробітник резерву НКВС СРСР Карамішев, начальник УНКВС по Дніпропетровській області Коркін, співробітник резерву НКВС СРСР Коркунов, співробітник резерву НКВС СРСР Кручинкін, заступник начальника контррозвідального відділу НКВС СРСР Листенгурт, заступник наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР Малишев, заступник начальника особливого відділу НКВС УРСР Писарев, начальник відділу транспортного управління НКВС СРСР Радзивиловський, начальник контррозвідального відділу НКВС УРСР Ратинський, заступ-

ник начальника УНКВС по Київській області Троїцький, начальник контррозвідального відділу УНКВС по Житомирській області М. Є. Федоров, заступник наркома НКВС УРСР Яралянц. За неперевіреними даними, був розстріляний співробітник Дальбуду НКВС Яхонтов. До страти засудили начальника 9-го відділу 1-го управління НКВС УРСР Калюжного, але є підстави вважати, що вищу міру покарання йому замінили таборами.

До тривалих термінів ув'язнення було засуджено 7 осіб: співробітник резерву НКВС СРСР Долгушев, старший інспектор ленінградського Кіровського заводу Запутряєв, начальник секретаріату НКВС УРСР, начальник УНКВС по Харківській області Кобизев (помер у таборі), заступник начальника Архангельського табору НКВС Корабльов, начальник 7-го відділу 1-го управління НКВС УРСР Назаренко, начальник Чорноморського морського відділу НКВС Перцов (загинув у таборі), шкільний учитель Славін.

Були засуджені до позбавлення волі, але замість таборів відправлені на фронт Баличев і начальник мобілізаційного відділу управління шосейних доріг НКВС УРСР Павличев. А от заарештованих начальників АГУ НКВС УРСР Нікельберга та іноземного відділу 1-го управління НКВС УРСР Тимошенка звільнили через брак доказів. Не вдалося з'ясувати долю репресованого начальника міліції НКВС УРСР Клочкова та ще 4 осіб: Лупана, Мілаєва, Рижова, Шарабуріна. Репресій не зазнали 19 осіб: Громовенко, Донець, Душник, Здуніс, Злобинський, Крутов, Майський, Машлятин, Міцул, Осокін, Синицин, Спектор, Твердохлебенко, Телешев, Фролов, Чистов, Шапіро, Шашков, Шевченко.

На нашу думку, керівний кадровий склад НКВС УСРР у тій чи іншій мірі відбивав класову, соціальну й національну структуру та освітній рівень радянського державного апарата в Україні. Чекістські кадри характеризувалися неоднорідним соціальним складом, низьким освітнім рівнем, здебільшого неукраїнським походженням тощо. З одного боку, це дозволяло радянським владним структурам маніпулювати чекістами та примушувати їх виконувати будь-які злочинні

накази, а, з іншого, стало підставою для фізичного знищення більшості з них.

Вадим Золотарёв. Руководящий состав НКВД УССР во время «большого террора» (1936–1938 гг.): социально-статистический анализ.

В статье проведён социально-статистический анализ руководящего состава НКВД УССР в условиях «большого террора». Автор утверждает, что чекистские кадры характеризовались неоднородным социальным составом, низким образовательным уровнем, преимущественно неукраинским происхождением.

Ключевые слова: ГПУ, НКВД, «ежовщина», «баличане», «леплевцы», «успенцы», политические репрессии, статистический анализ.

Vadim Zolotarev. Leading staff of NKVD of Soviet Ukraine during «the Great terror» (1936-1938): social and statistical analysis.

The present article dedicated to social and statistical analysis of leading staff of NKVD of Soviet Ukraine under conditions of «the Great terror». It was proved that diverse social origin, low level of education, non-Ukrainian origin as well as the breach of party discipline and accomplishment to criminal offences was the distinctive features of security personnel.

Key words: GPU, NKVD, «ezhovshchina», «uspentsy», political repressions, statistical analysis.